

Meten en tellen

Metten en tellen

*Stedelijke inwonertallen in de Lage Landen:
een alternatieve benadering*

Peter van Druenen

Amsterdam University Press

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van:

- J.E. Jurriaanse Stichting
- dr. Hendrik Mullerfonds
- Stichting Unger-Van Brero Fonds

Afbeelding omslag: Flushing, door Robert Adams, 1588 (British Library, Shelfmark: Cotton MS Augustus I ii 105)

Ontwerp omslag: BVDt – Bart van den Tooren

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6372 197 4

e-ISBN 978 90 4855 534 5 (pdf)

DOI <https://doi.org/10.33540/716>

NUR 685

© P. G. van Druenen / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2022

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

L'histoire sans la démographie est une énigme

J. Ruiz Almansa

Pour être historien, il faut savoir compter

Ernst Labrousse

I love it when a plan comes together

John 'Hannibal' Smith

A	Head Porte	1	The Rounders house
B	Middleburg Porte	2	Head Corps de garde
C	Rammehys Porte	3	Luchanor Corps de garde
D	The newe Bridge	4	Cuekhouse Corps de garde
E	The olde Bridge	5	Middleburg Corps de garde
F	The fleshe markett	6	Blibe porte Corps de garde
G	The fishe markett	7	Newe Corps de garde
H	The tuffe hog	8	Gantsgate Corps de garde
I	The Prison	9	Rammehys Corps de garde
K	The mill sluice	10	Doulhouse Corps de garde
L	The great sluice		
M	The Statthouse		

The Scales of yards. Robert Adams sculpsit 1787

THE NEWE TOWNE

THE NEWE

THE NEW CHURCH

THE NEW PRISON

Relie House

Rammehys Bridge

Head Porte

the Newe

the Generall

the Prison

the Church

the Mill

the Sluice

the Statthouse

the Bridge

the Market

the House

the Gate

the Wall

the River

the City

the Town

the Land

the Sea

the Air

the Earth

voor Karin,

met dank aan
Arjan van Dixhoorn en Bram Vannieuwenhuyze

Inhoud

Afbeeldingen, figuren en tabellen	11
1 Inleiding	23
1.1 Stedelijke inwonertallen in de Lage Landen: een nieuwe benadering	23
1.2 Twee voorbeelden: migratie en desurbanisatie	24
1.3 Historische demografie: meer dan alleen bevolkingsaantallen	34
1.4 Historische demografie en stedelijke inwonertallen	61
1.5 Afbakening en opbouw	79
2 Methode: Stedelijke Inwonertallen, 1548	83
2.1 Huizentellingen op de stadsplattegronden van Jacob van Deventer, 1548	83
2.2 Casus Zeeuwse steden	104
3 Methode: stedelijke inwonertallen, 1649	155
3.1 Huizentellingen op de stadsplattegronden van Joan Blaeu, 1649	155
3.2 Casus Zeeuwse steden	166
4 Methode: stedelijke inwonertallen, 1796	193
4.1 De volkstelling van 1795-1796	193
4.2 Casus Zeeuwse steden	206
5 Evaluatie	217
5.1 Alternatieven achttiende eeuw	217
5.2 Migratie	222
5.3 Urbanisatie en desurbanisatie	226
6 Conclusies en samenvatting	233
6.1 Conclusies: methode, bronnen en casus	233
6.2 Samenvatting	235
6.3 Tot slot	239

Bijlagen	241
Bibliografie en bronnen	255
Register	269

1 Inleiding

1.1 Stedelijke inwonertallen in de Lage Landen: een nieuwe benadering

In 1956 hield de historisch-demograaf Roger Mols (1909-1986) een pleidooi voor het gebruik van oude stedenatlassen. Hij deed dat in zijn monumentale driedelige standaardwerk *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle* en wees daarbij op de producties van cartografen als Van Deventer, Braun en Hogenberg, Janssonius, Blaeu en De Wit. De atlassen van de Nederlanden zijn ruim voorhanden en bevatten plattegronden van bijna alle steden in het gebied. Wanneer ze zouden worden gebruikt voor historisch-demografisch onderzoek konden de steden veel eenvoudiger met elkaar worden vergeleken dan met de meeste andere bronnen het geval was. Vanwege het grote geografische bereik waren ze daarom onmisbaar voor het vakgebied.¹ Hij prees de Nederlandse onderzoeker Johan Ramaer, die dat al in 1921 had gedaan en kwalificeerde diens werk als een 'méthode appliquée systématiquement à tous les villes des Provinces-Unies'. Dit werk verdiende volgens hem navolging.²

Het berekenen van stedelijke inwonertallen is een van de oudste werkgebieden binnen de historische demografie en lange tijd ook een van de meeste dominante. De ontwikkeling van het vakgebied gedurende de laatste ruim een halve eeuw heeft ertoe geleid dat dit ene, vooral kwantitatieve onderdeel al lang niet meer de hoofdrol speelt. Het heeft een ondersteunende functie gekregen in grote historisch-demografische onderwerpen als migratie, urbanisatie en desurbanisatie, maar heeft zelf de afgelopen decennia weinig progressie meer doorgemaakt. Dat geldt voor zowel de data als voor de gebruikte methoden. In contrast hiermee staat de volwassenwording in deze periode van het vakgebied in zijn totaliteit. De historische demografie is zelfstandig geworden, heeft eigen subdisciplines gekregen en interacteert met een groot aantal andere wetenschappen. Daarnaast beschikt het over doorontwikkelde methoden van onderzoek en analyse en een aanzienlijke maatschappelijke relevantie. Dit proces, dat nog steeds aan de gang is, heeft als zodanig veel nieuwe en vooral ook gedetailleerde gegevens opgeleverd voor het berekenen van stedelijke inwonertallen. Hierbij geldt: hoe meer detailonderzoek, hoe meer er duidelijk wordt over de omvang van steden in bepaalde jaren of periodes.

1 Mols, 1954-1956, Deel II, p. 72, 83 noot 3.

2 Ramaer, 1921; Mols, 1954-1956, Deel II, p. 273.

Achtergebleven is evenwel de ontwikkeling van alternatieven om dit soort gegevens op grotere schaal en over meerdere eeuwen boven water te krijgen en daarmee nieuwe inzichten te genereren in langetermijnbewegingen van onder meer migratie-, urbanisatie- en desurbanisatie. In deze studie wordt een dergelijke alternatieve methode gepresenteerd en getoetst aan de hand van de casus Zeeland en enkele steden in Vlaanderen en Holland gedurende de vroegmoderne tijd, meer in het bijzonder in de meetjaren 1548, 1649 en 1795-1796. In de methode dienen de stadsplattegronden van Jacob van Deventer en Joan Blaeu als belangrijkste bronnensoort voor de eerste twee onderzoeksjaren. Ten behoeve van het laatstgenoemde jaar wordt gebruikgemaakt van de resultaten van de eerste nationale volkstelling, die voor wat betreft de Zeeuwse casus in een nieuw perspectief wordt geplaatst.

De onderzoeksvraag waarop in deze studie een antwoord zal worden gezocht, kan nu als volgt worden geformuleerd: levert de methode om, op basis van de inzichten van drie disciplines (stadsgeschiedenis, historische demografie en historische cartografie) en met behulp van zestiende- en zeventiende-eeuwse stadsplattegronden in combinatie met de nationale volkstelling van 1795-1796, stedelijke inwonertallen in de Lage Landen tussen 1548 en 1796 te kunnen berekenen resultaten op die voldoende schaalbaar, consistent, verifieerbaar, valideerbaar, onderling vergelijkbaar en repliceerbaar zijn en daardoor meerwaarde kunnen hebben voor de studie van historisch-demografische onderwerpen zoals migratie, urbanisatie en desurbanisatie?

1.2 Twee voorbeelden: migratie en desurbanisatie

De relevantie van de onderzoeksvraag blijkt bijvoorbeeld uit het belang van betrouwbare inwonertallen – tot stand gekomen met behulp van systematisch onderzoek – voor het in kaart brengen van migratie- en (des)urbanisatieprocessen. In deze twee complexe onderzoeksgebieden kunnen de gegevens over bevolkingsomvang snel een eerste idee geven van de kwantiteit en de aard van aankomst en vertrek uit de steden. Wanneer er ook een indicatie van het geboortesaldo bekend is, kan worden berekend of er sprake is van groei of krimp en waar die vandaan komt: door aankomst of vertrek, door een geboorte- of sterfteoverschot of door een combinatie van beide. Hoe vervolgens de onderverdeling is van de komende en vertrekkende personen kan dan het onderwerp zijn van nadere studie: welk percentage kan worden gekwalificeerd als behorend tot immigratie of emigratie en welk percentage tot urbanisatie- of desurbanisatie?

Migratie

In zijn vergadering van 7 augustus 1901 schreef het bestuur van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde in Gent zes prijsvragen uit.³ Een daarvan had de titel 'Welken invloed hebben de Zuid-Nederlandsche uitgewekenen van de xvie eeuw uitgeoefend op de taal- en letterkunde, de kunst, den handel, de nijverheid en de staatkundige ontwikkeling van Noord-Nederland'. De winnaar zou 600 frank ontvangen. Tijdens de bestuursvergadering van 18 februari 1903 bleek dat er voor dit onderwerp geen inzendingen waren. Het onderwerp kwam daarna wel steeds terug op de agenda en in 1905 werd er eindelijk een manuscript ingeleverd. De auteur was de jurist Johan Eggen, advocaat te Gent. Het boek verscheen drie jaar later, in 1908 en richtte zich vooral op de kwalitatieve aspecten van de migratie: de invloed van de uitgewekenen op de ontwikkeling van de Republiek in kerkelijk, staatkundig, militair, taal- en letterkundig, wetenschappelijk, economisch en cultureel opzicht.⁴ De conclusie laat zich niet moeilijk raden: die invloed was bepalend geweest voor de enorme welvaart in de Noord-Nederlandse Gouden Eeuw. Tegelijkertijd kregen de Zuidelijke Nederlanden zware klappen door het enorme verlies van mensen, kennis, handelsnetwerken en kapitaal. Voor zowel het noorden als het zuiden zou de migratiegolf bepalend zijn voor de geschiedenis van de eeuwen die volgden.⁵ Het kwantitatieve aspect kreeg pas in het laatste hoofdstuk een globale berekening. Het totaal aantal personen dat van de Zuidelijke Nederlanden naar de Republiek trok, stelde hij op 604.000. Eggen bakende de periode waarin deze migratie plaatsvond niet precies af. De titel van zijn studie suggereert dat deze viel tussen het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw.

Het Nederlandse antwoord op het boek van Eggen kwam op 19 december 1916, toen de gereformeerde Vlissingse predikant en kerkhistoricus Aart Arnout van Schelven een rede hield ter aanvaarding van het hoogleraarschap aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Zijn leeropdracht was de algemene en vaderlandse geschiedenis van de middeleeuwen en de tijd der Reformatie en Contrareformatie.⁶ De toespraak werd in 1919 uitgegeven en kan worden gezien als de ideaaltypische tegenhanger van de studie uit 1908 van Eggen.⁷ Van Schelven noemde het beschikbaar hebben van nieuw archiefmateriaal als een van de ontstaansredenen van dit nieuwe onderzoek.⁸

3 Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde (hierna: KANTL), 1901, p. 78-80.

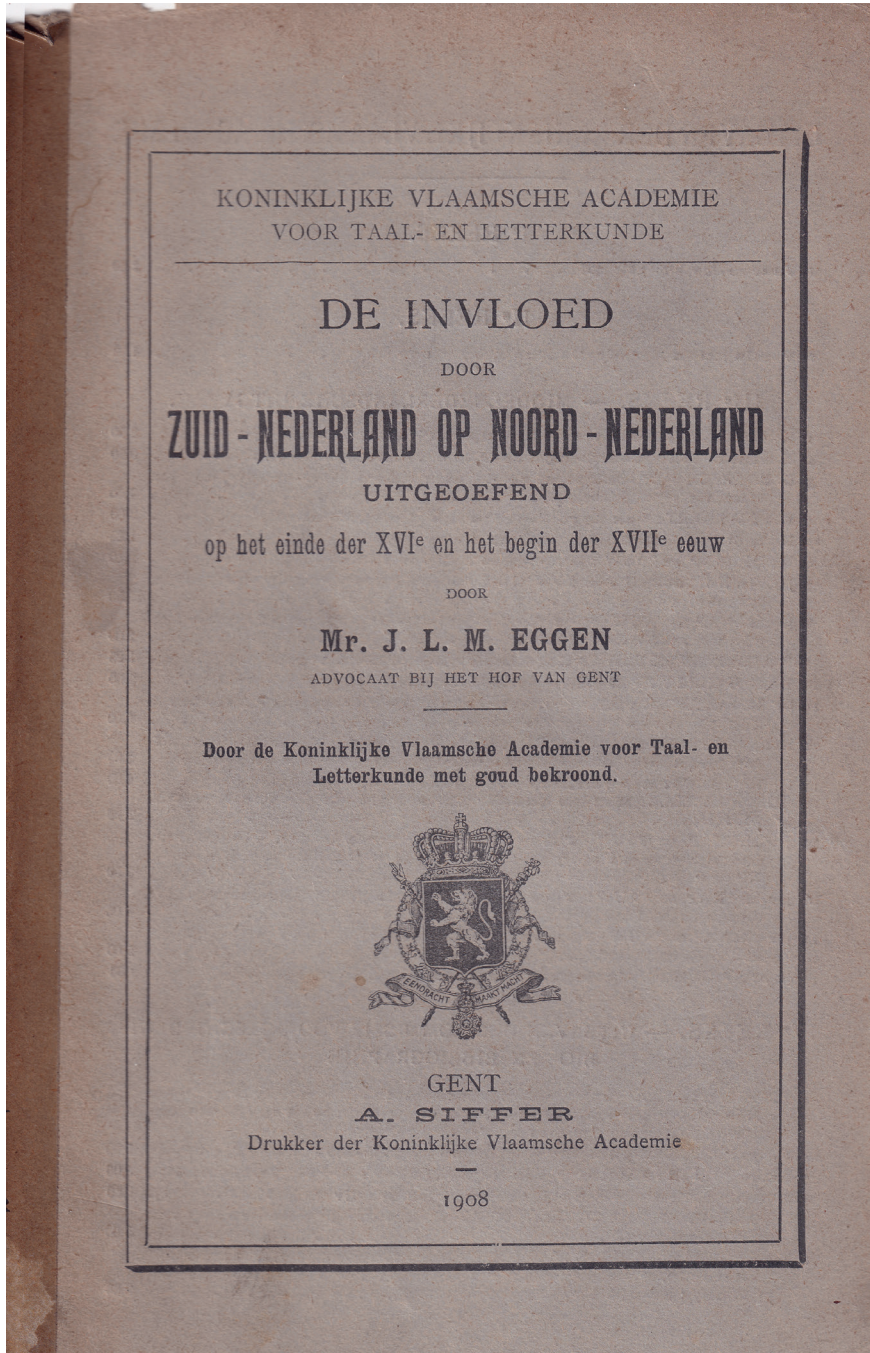
4 Eggen, 1908.

5 Ibidem, p. 203-212.

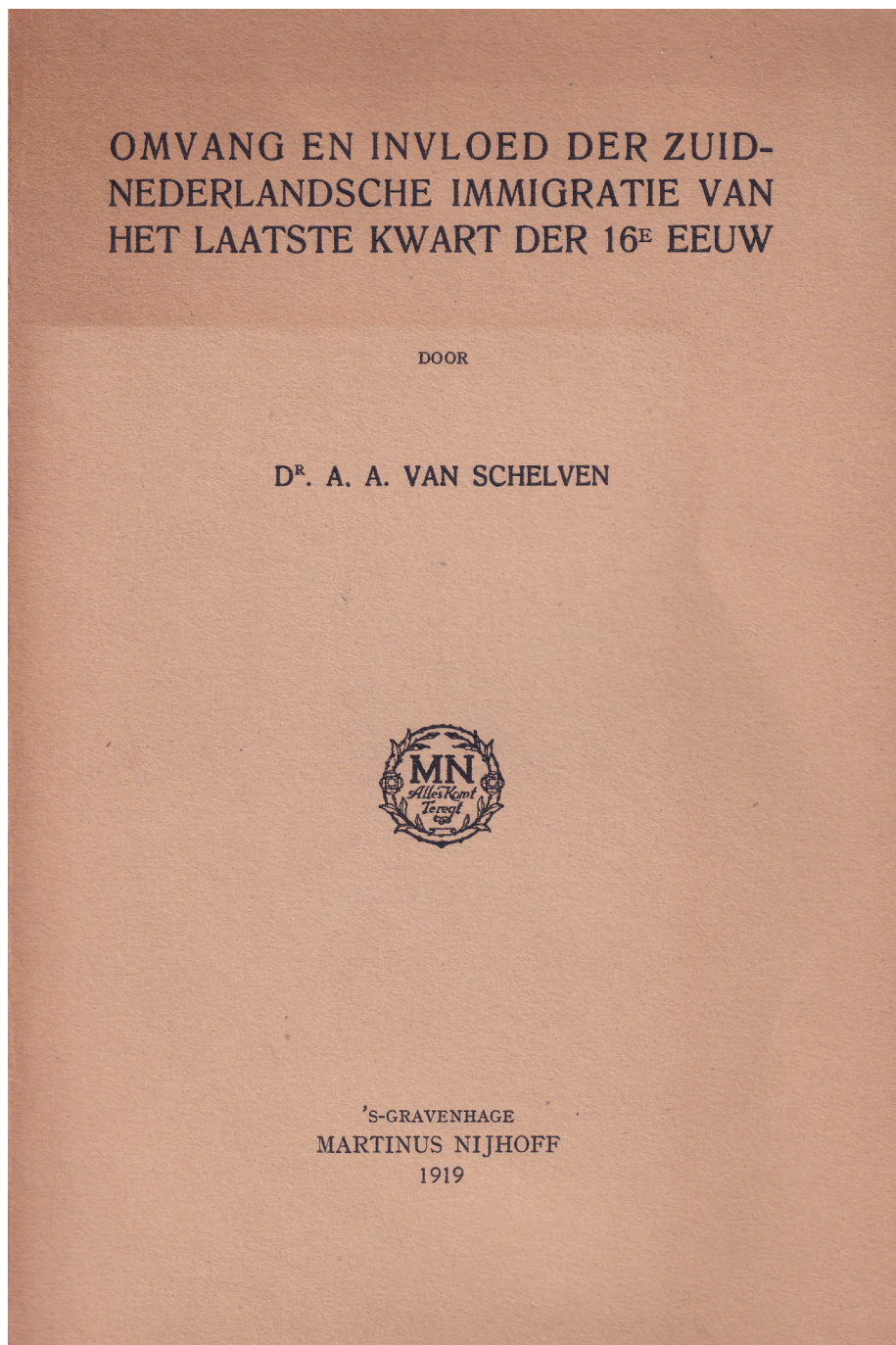
6 Smitskamp, 1955, p. 74-77.

7 Van Schelven, 1919. NB: de hiernavolgende beschrijving van deze toespraak is ontleend aan de uitgave van 1919.

8 Ibidem, p. 6, voetnoot 2. Volgens Van Schelven had er inmiddels nieuw onderzoek plaatsgevonden in de archieven van de steden Utrecht, Amsterdam, Vlissingen en Leiden en van de provincie Zeeland.

Afbeelding 1.1 Omslag van het boek van Johan Eggen, *De invloed door Zuid-Nederland op Noord-Nederland uitgeoefend op het einde der xvde en het begin der xvde eeuw.*

OMVANG EN INVLOED DER ZUID-
NEDERLANDSCHE IMMIGRATIE VAN
HET LAATSTE KWART DER 16^E EEUW

DOOR

D^R. A. A. VAN SCHELVEN

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1919

Afbeelding 1.2 Omslag van het boek van Aart Arnoud van Schelven, *Omvang en invloed der Zuid-Nederlandse immigratie van het laatste kwart der zestiende eeuw*.

Belangrijker was evenwel zijn inzicht dat de meningen over de aard en de omvang van de immigratie naar de Republiek aan het eind van de zestiende eeuw nogal uiteenliepen en het tijd was om een poging te doen om tot een 'communis opinio' te komen. Hij maakte direct duidelijk in welke richting die zich zou moeten bewegen. Van Schelven spande zich niet alleen in om de kwalitatieve bevindingen van de Gentse jurist af te zwakken, zo niet te falsificeren, ook kwam hij in zijn berekeningen met betrekking tot het aantal zuidelijke vluchtelingen uit op nog geen tiende van het aantal dat Eggen noemde: 60.000.⁹

Deze vroege polemiek over de vraag hoeveel migranten er van zuid naar noord waren getrokken in de aanloop naar de Gouden Eeuw van de Republiek laat zien dat een eeuw geleden de kwantitatieve uitkomsten van twee onderzoeken met hetzelfde onderwerp extreem van elkaar konden verschillen. De oorzaak was gelegen in de wijze waarop beide auteurs de ontwikkeling van de stedelijke inwonertallen hadden berekend: die kan met weinig overdrijving als speculatief worden betiteld. Eggen had de volgende inventarisaties en berekeningen gemaakt: in 1584-1585 vestigden zich in Middelburg 1900 gezinnen, in 1586 volgden er nog eens 36, naar Goes kwamen er 130 tussen 1589 en 1646 en in Gent werden er in 1585 9.000 paspoorten uitgegeven. Eggen noemde in zijn boek daarnaast ruim 1014 namen van Zuid-Nederlandse vluchtelingen, telde al deze aantallen bij elkaar op, vermenigvuldigde de som met vijf gezinsleden – ook de paspoorten en de los getelde namen werden als gezin gerekend – en verkreeg het cijfer van 60.400 uitgeweken Zuid-Nederlanders uit de onderzochte steden. Omdat dit laatste een beperkt aantal betrof, stelde hij vervolgens voor om een factor 10 te gebruiken voor alle steden die met vertrek en aankomst te maken hadden gekregen, zodat het totaal aantal personen dat van de Zuidelijke Nederlanden naar de Republiek trok, op 604.000 kon worden gesteld.¹⁰

Ook bij Van Schelven waren de datasets zeer klein. Over Leiden rapporteerde hij de cijfers van Posthumus uit 1912 en Blok uit 1916.¹¹ In 1622 woonden er 45.000 mensen in de stad, waarvan tweederde uit het zuiden afkomstig was. Het enige cijfer uit de zestiende eeuw dat hij gebruikte, was afkomstig van een huizentelling uit 1581: daarin werd, zonder specificaties, gemeld dat er in dat jaar van alle weerbare mannen, 300 uit het zuiden kwamen.¹² Voor Middelburg presenteerde Van Schelven drie cijfers: de inwonertallen van de jaren 1584, 1585 en 1586. In die jaren kwamen er respectievelijk 400, 1155 en 1150 uitgewekenen naar de stad.¹³ Voor Haarlem beriep hij zich op de transcriptie van een primaire bron uit de stadsbibliotheek, waarin

9 Ibidem, p. 16.

10 Eggen, 1908, p. 10, 16, 211.

11 Van Schelven, 1919, p. 13.

12 Van Schelven vermeldde niet de naam en de locatie van de bron. Waarschijnlijk doelde hij op een Kohier betreffende een volkstelling in 1581: Regionaal Archief Leiden (RAL), nr. 1074.

13 Ibidem, p. 13, 14.

hij de aantallen Zuid-Nederlandse gezinnen had geteld die in de jaren 1578, 1579 en 1580-1587 in de stad waren komen wonen: respectievelijk 15, 27 en 600-700.¹⁴ Rotterdam leverde één getal op: de 10.000 mensen die uit het zuiden in het laatste kwart van de zestiende eeuw naar Rotterdam verhuisden. Als bron gebruikte hij meerdere artikelen van de historicus Roelof Bijlsma over dit onderwerp.¹⁵ Ook voor Amsterdam noemde hij slechts één getal: een totaal aantal zuidelijke immigranten van 30.000.¹⁶ Van Schelven gaf niet aan, zoals Eggen dat wel deed, hoe hij op basis van deze summere informatie zijn aantal van 60.000 zuidelijke immigranten had berekend. Hij wees nog wel op het relatief lage aantal inwoners van de Republiek, dat in 1623 anderhalf miljoen bedroeg. Ook hadden de meeste zuidelijke gebieden, vooral de Waalse provincies, nauwelijks te maken gekregen met emigratie en was ook de remigratie aanzienlijk geweest. Van Schelven wees daarnaast op de volgens hem 'roerigen en het toneel vullenden aard' van de Belgen die zouden neigen tot overschatting van de aantallen gewekenen. Hij stelde daar tegenover dat er ook veel economische uitgewekenen waren, waaronder een aanzienlijk aantal katholieken, die niet waren meegeteld in zijn onderzoek.¹⁷ Het getal van 60.000 kon daarom wat hem betreft worden gehandhaafd.

In de latere literatuur – zeker die van na omstreeks 1980 – zijn er aanzienlijke verbeteringen opgetreden in de wijze waarop berekeningen tot stand kwamen, niet in de laatste plaats omdat het vaak grondige onderzoek in kleinschalige primaire bronnen een zeer belangrijke plaats ging opeisen en tot baanbrekende studies heeft geleid met gedetailleerde gegevens. Wanneer het echter ging om het maken van totaalberekeningen bleef de onzekerheidsfactor een grote rol spelen. Desondanks is er in grote lijnen wel enige consensus over de berekeningen die uiteenlopen van tegen de 100.000 tot tegen de 200.000 zuidelijke immigranten die in het laatste kwart van de zestiende eeuw en het eerste kwart van de zeventiende eeuw van zuid naar noord verhuisden. Onduidelijk en in elk geval per auteur wisselend, zijn de periodisering, het land van afkomst en de vraag of het ging om geloofsvluchtelingen of om personen die om economische redenen de wijk namen. In 1980 stelde de Wageningse historicus Ad van der Woude in het demografiehoofdstuk in deel 5 van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* het totaal aantal zuidelijke uitgewekenen die tussen 1500 en 1650 naar het gewest Holland kwamen op 150.000.¹⁸ In 2002 stelde de sociaal historicus Jan Lucassen het aantal migranten dat tussen 1600 en 1800

14 Ibidem, p. 14.

15 Ibidem, p. 15, verwijzend naar (waarschijnlijk): Bijlsma, 1916, p. 858; of verwijzend naar Bijlsma, 1915, p. 42, 43.

16 Ibidem, p. 16, verwijzend naar: *De Economist*, 1918, p. 480.

17 Ibidem, p. 16-17.

18 Van der Woude, 1980, p. 140-141. Van der Woude noemde in hetzelfde artikel een migratiesaldo van 200.000 tussen 1500 en 1650.

uit verschillende landen naar Holland kwam op 600.000: 150.000 vluchtelingen en 450.000 economische migranten.¹⁹ Economisch en sociaal historicus Jelle van Lottum kwam in 2008 op een aantal van 87.500 migranten dat tussen 1550 en 1650 vanuit België naar Nederland verhuisde.²⁰ In hetzelfde jaar noemden historicus Herman Obdeijn en de hoogleraar migratiegeschiedenis Marlou Schrover een aantal van 100.000-150.000 zuidelijke uitgewekenen tussen 1572 en 1630 waarin zowel de geloofsvluchtelingen waren opgenomen als de economische.²¹

Voor alle ‘moderne’ auteurs geldt dat de Zeeuwse cijfers ofwel niet worden genoemd ofwel zijn gebaseerd op zeer globale aannames of extrapolaties vanuit gebieden waarover meer bekend is. Dat is opvallend, omdat zowel bij Eggen als bij Van Schelven de Zeeuwse cijfers dominant waren in hun berekeningen. De Utrechtse kunsthistoricus Jan Briels schreef in 1985 de meest uitgebreide studie over de migratiecijfers tot dan toe, maar kwam voor Zeeland niet verder dan één enkel getal voor Middelburg: tussen 1576 en 1622 zouden 15.000 immigranten in de stad zijn komen wonen.²² Hij baseerde zijn berekening op het saldo van de inwonertallen in beide jaren, die hij weer ontleende aan de gegevens hierover in de beknopte geschiedenis van Middelburg die de gemeentearchivaris Willem Sybrand Unger schreef in 1966. Ook in de tussen 2012 en 2014 verschenen vierdelige *Geschiedenis van Zeeland* was weinig ruimte vrijgemaakt voor de migratiegeschiedenis van de provincie.²³ De auteurs kwamen in de delen II en III, die handelen over de periode 1550-1850, niet verder dan het presenteren van enkele gegevens uit de poorterboeken, maar gaven geen totaalcijfers. Wel werd in Deel II een berekening gedaan van het totaal aantal vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden naar de Noordelijke Nederlanden vanaf 1572 tot halverwege de zeventiende eeuw, daarbij verwijzend naar het boek van Briels: 100.000 tot 150.000.²⁴

Urbanisatie en desurbanisatie

Ook in debatten over urbanisatie en desurbanisatie – een begrippenpaar dat nauw verstrengeld is met immigratie en emigratie – is de beschikbaarheid van betrouwbare gegevens over stedelijke inwonertallen van groot belang. Elke stad kent periodes van demografische groei en verval. Soms staan die golfbewegingen op zichzelf, soms komen ze overeen met die van andere steden in dezelfde regio of in grotere geografische eenheden. In het laatste geval is er sprake van een trend die

19 Lucassen, 2002, p. 20; Lucassen, 2011, p. 205.

20 Van Lottum, 2008, p. 199.

21 Obdeijn & Schrover, 2008, p. 32.

22 Briels, 1985, p. 188-189, 214.

23 Van Cruyningen, 2012, p. 114-121; Brusse, 2013, p. 134-139.

24 Van Cruyningen, 2012, p. 114 (verwijst naar Briels, 1985, p. 220).

in grote lijnen verklaard kan worden vanuit verschillende historische disciplines, zoals de economische, politieke, sociale, agrarische, demografische en medische geschiedenis.

Het hiervoor besproken migratievoorbeeld uit het begin van de twintigste eeuw inzake het extreme verschil van inzicht over het aantal mensen dat rond 1600 van zuid naar noord verhuisde, staat niet op zichzelf. In een debat omstreeks 2006 over urbanisatie en desurbanisatie in Zeeland gedurende de zeventiende en achttiende eeuw kwamen eveneens uiteenlopende berekeningen over stedelijke inwonertallen aan de orde. Dit debat raakte in een stroomversnelling toen de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) besloot om het vervolgonderzoek financieel te ondersteunen.²⁵ De start van het project, *De balans tussen stad en platteland; desurbanisatie en de opkomst van de agrarische samenleving: Zeeland 1700-1860*, vond plaats op 6 november van dat jaar in het abdijcomplex in Middelburg. De inleidingen en referaten werden later gebundeld in een speciale uitgave van de publicatie *Archief* van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Doel van het project was om desurbanisatie niet langer alleen maar te benaderen vanuit het oogpunt van verval, maar opnieuw te analyseren in een transformatiedebat op politiek, economisch en cultureel gebied. De ambities waren hoog: naast de bijdrage aan het op een hoger plan tillen van het debat en de Zeeuwse geschiedenis, zou er inzicht geboden kunnen worden in de gevolgen van ruimtelijke transformatieprocessen op een mondiaal schaalniveau.²⁶ De bevolkingstotalen van de Zeeuwse steden vormden de kwantitatieve basis van het debat. Aan Middelburg zijn in de bundel drie van de zeven bijdragen gewijd. Twee spitsten zich toe op de bevolkingstotalen: het artikel van Brusse en van Van Cruyningen.²⁷

De bronnen voor deze cijfers, de doop-, trouw- en begraafregisters, zijn voor wat betreft de Zeeuwse hoofdstad verre van volledig wanneer het gaat om het samenstellen van reeksen over langere periodes. Bij de verwoesting van het stadhuis en het stadsarchief op 17 mei 1940 zijn deze registers verloren gegaan, zodat onderzoekers zich moeten beperken tot de primaire bronnen die niet zijn verbrand, elders werden bewaard, in vroeger tijden waren gekopieerd door onderzoekers of opgenomen in publicaties. Deze situatie heeft geleid tot een bonte verzameling van speculaties over

25 Projecten: (1) The balance between city and countryside. Disurbanisation and the rise of an agrarian society: Zeeland 1700-1860. Projectnummer 360-53-050. Hoofdaanvrager: prof. dr. W.W. Mijnhardt (UU). Uitvoerders dr. P.G. Brusse, dr. J. Dekker, dr. N. Mirnig, dr. A. Neele. Looptijd 2005-12-01 tot 2011-07-25. (2) Democratisation and modernisation in the Dutch countryside, 1840-1920. Projectnummer 360-53-060. Hoofdaanvrager dr. A.J. Schuurman. Uitvoerders Mr. dr. P.J. van Cruyningen, dr. R.N.J. Rommes, drs. R. Visschers. Looptijd 2005-05-01 tot 2010-07-13.

26 Schuurman, 2006.

27 Brusse, 2006; Van Cruyningen, 2006.

de inwonertallen van de stad vóór 1795. Van dat laatste jaar zijn de resultaten van de volkstelling beschikbaar. Het bevolkingstotaal van de stad Middelburg zonder de stadsambachten in het omringende gebied in dat jaar was 17.687.²⁸

Wanneer de desurbanisatie-these wordt gevolgd, namelijk dat de stedelijke bevolking in de achttiende eeuw afnam ten gunste van het platteland, had Middelburg aan het eind van de zeventiende eeuw meer inwoners moeten hebben dan in 1795. Dit is bevestigd door alle onderzoekers die zich met de bevolkingsaantallen van de stad hebben beziggehouden, ook al lopen de speculaties flink uiteen. Zo rekende de rechtsgeleerde, staathuishoudkundige en volksvertegenwoordiger Gerrit Adriaan Fokker in 1878 uit dat Middelburg halverwege de zeventiende eeuw, op het hoogtepunt van zijn welvaart, 30.000 inwoners had.²⁹ Omstreeks 1700 zou dat zijn gezakt naar 25.000 en in 1795 naar 17.687. Deze aantallen werden in de daaropvolgende eeuw in vele publicaties overgenomen.

De Middelburgse archivaris Willem Sybrand Unger wees er in 1918 in *De Economist* op dat de berekening van de Middelburgse bevolkingsaantallen van Fokker tot stand was gekomen met behulp van een 'niet geheel onaantastbare methode!'. In dit artikel over de Nederlandse bevolkingsstatistiek en de immigratie in Middelburg in de zestiende en de zeventiende eeuw had Unger zich overigens beperkt tot een analyse van de poorterboeken, zonder daaruit conclusies te trekken over de totale bevolking van de stad.³⁰ Ook de Belgische historicus Roger Mols was zeer kritisch over het verval in de reeks van Fokker: een daling tussen 1655 en 1715, een stijging in de tien jaar daarna en vervolgens weer een daling in de twintig jaar daarna.³¹ Pas in 1998 was het Peter Priester die in zijn *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw circa 1600-1910* tot een substantiële bijstelling van het getal van Fokker kwam: Middelburg had omstreeks 1650 niet 30.000, maar 18.500 inwoners en aan het begin van de achttiende eeuw niet 25.000, maar 16.500.³² Priester legde het verband tussen de productieprocessen in de landbouw en de economische activiteiten daarbuiten, zoals het proces waarin steeds meer werk werd uitbesteed aan gespecialiseerde ondernemingen. In het kader daarvan berekende hij de inwonertallen van alle Zeeuwse eilanden, onder meer die van een aantal steden, waarbij Middelburg apart werd becijferd en Goes, Tholen, Veere, Vlissingen en Zierikzee gezamenlijk.³³ Priester baseerde zich deels op bestaande literatuur en deels op fiscale bronnen: honderdste penning, haarstedengeld, hoofdgeld en gemaalbelasting en hanteerde

28 Commissie, 1796. De stadsambachten Seisambacht, Noordmonster, Mortiere en Hayman telden gezamenlijk 2459 inwoners.

29 Fokker, 1875, p. 95.

30 Unger, 1918, p. 483.

31 Mols, 1955, I, p. 288.

32 Brusse, 2006, p. 58.

33 Priester, 1998, p. 52, 481, 485; Kooij, 2000, p. 3.

voor het omrekenen van de gegevens uit de twee eerstgenoemde niet-hoofdlijke tellingen een reductiefactor van vijf inwoners per wooneenheid.³⁴

Een jaar later was het stadsarchivaris Peter Sijnke die stelde dat Fokker dichter bij de werkelijke aantallen zat dan Priester.³⁵ In 2006 probeerden de historici Paul Brusse en Piet van Cruyningen in de desurbanisatiebundel de oorzaken van deze verschillen te achterhalen. Die zouden onder meer gelegen kunnen hebben in het wel of niet meerekenen van de bevolking in de stadsambachten van Middelburg, waar honderden mensen woonden. In 1795 waren dat er zelfs 2459.³⁶ Brusse kwam uiteindelijk tot een bevolkingstotaal van 17.500 omstreeks 1700.³⁷ Hij rekende alleen met de inwoners van de stad. Van Cruyningen meldde in dezelfde bundel dat het zo dicht mogelijk benaderen van de precieze bevolkingsgrootte van de stad niet zo heel veel uitmaakt voor de uitkomsten van het desurbanisatie-debat. Middelburg was – ook met de ‘lage’ berekening van 18.000 inwoners omstreeks 1650 – even groot als alle andere Zeeuwse steden samen en bleef in de achttiende eeuw een stad die als draaischijf in het regionale handelsnetwerk fungeerde en nauwelijks krimp vertoonde. Dit gegeven was volgens de auteur van groter belang dan het meer exact kunnen weergeven van de inwoneraantallen.³⁸ Het desurbanisatie-debat mondde uit in meerdere studies en een voorstel voor een nieuw sjabloon voor de Nederlandse geschiedschrijving waarin de achttiende en de negentiende eeuw kan worden benaderd vanuit het concept urbanisatie. Dit zou veel meer recht doen aan de Nederlandse uniciteit.³⁹

Terug naar de reden waarom dit debat geldt als recent voorbeeld van een wijze waarop in de historische demografie betrouwbare gegevens over stedelijke inwonertallen de deelnemers verder had kunnen helpen in hun onderzoek. In een dergelijk debat, dat in de kern gaat over de wisselwerking tussen de bevolkingsaantallen van steden en die van het platteland, zouden deze getallen – in weerwil van de argumentatie van Van Cruyningen – zo dicht mogelijk bij de werkelijkheid moeten liggen. De historicus wordt daarbij altijd belemmerd door het schaars aanwezige bronnenmateriaal, maar mag er niet a priori vanuit gaan dat eerdere literatuur over dit onderwerp het bij het rechte eind heeft. Zeker niet wanneer de verschillende onderzoekers elkaar zo tegenspreken als in het desurbanisatie-debat. Alleen al over de Middelburgse bevolkingcijfers komen er drie verschillende visies op het inwonertal aan het begin van de achttiende eeuw naar voren: Fokker (25.000), Priester (16.500) en Brusse (17.500). De vraag is daarom waarom er een fundamenteel

34 Priester, 1998, respectievelijk p. 449-454, 454-470 en 475.

35 Sijnke, 1999, p. 16-20 (vermeld in: Brusse, 2006, p. 58).

36 Brusse, 2006, p. 58-65.

37 Ibidem, p. 66.

38 Van Cruyningen, 2006, p. 76, 78.

39 Brusse, 2011.